

על דעת הקהל
דת ופוליטיקה בהגות היהודית
ספר היובל לכבוד אביעזר רביצקי

כרך ראשון

עורכים:

בנימין בראון, מנחם לוברבוים, אבינועם רוזנק, ידידיה צ' שטרן

**המכון הישראלי
לדמוקרטיה**

עריכת הטקסט: ענת ברנשטיין
עיצוב העטיפה: ענת אפלכאום
סדר: נרב שטכמן
הדפסה: דפוס אופסט נתן שלמה בע"מ

מסת"ב 978-965-519-105-9 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מכתב מהמו"ל.

המכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר)
טל': 02-5300867 ; פקס: 02-5300800, 1-800-20-2222
דוא"ל: orders@idi.org.il
אתר האינטרנט: www.idi.org.il
ת"ד 4482, ירושלים 91044

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
טל': 02-6712388 ; פקס: 02-5650444/5
דוא"ל: shazar@shazar.org.il
אתר האינטרנט: www.shazar.org.il
רח' ביתר 2, ת"ד 4179, ירושלים 91041

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר)
ולמרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ב
Copyright © 2012 by The Israel Democracy Institute (R. A.)
and The Zalman Shazar Center for Jewish History
Printed in Israel

© כל הזכויות לתמונה שבעמוד הבא שמורות לדן פורגס

ספר זה רואה אור בסיוע קרן מנדל – ישראל, כהוקרה לפרופ' אביעזר רביצקי שעמד בראש מדור רוח ויהדות בבית ספר מנדל למנהיגות חינוכית; וקרן המחקר על שם צ'ארלס וולפסון, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים

תוכן העניינים

מבוא

11 עורכי הספר

בפתח הדברים

אביעזר שלנו

27 צבי יקותיאל

"לב בנים על אבותם" – על היסטוריה ועל ביוגרפיה: דבר הילדים

31 תמר ביטון, רננה פילזר רביצקי, שלומית רביצקי טור-פז, רואי רביצקי

הגותו של אביעזר רביצקי

הגות והנהגה בכתביו של אביעזר רביצקי

45 אבינועם רוזנק

שער ראשון

העת העתיקה וימי הביניים

פילוסופיה

על סף הסליחה: על חוק וסיפור בתלמוד

105 משה הלברטל

כמה הערות על מחילה במסורת היהודית

123 דניאל סטטמן

שבכת לשון וסיפור: אתגרי לשון וסיפור בתרגום המורה

157 מנחם לורברבוים

	דת, מדינה ורוחניות בהגותו של רבי משה נרבוני
191	גתית הולצמן
	אנרכיזם, שוויוניות וקומוניזם במשנת ר' יצחק אברבנאל
213	זאב הרוי
	טבע, שכל, תורה
231	שלום רוזנברג
	הערות על הפולמוס בשלהי המאה הי"ג:
	הנבואה והכתיבה האזוטרית
263	דב שוורץ
	בין "אמונות ודעות" ל"מורה הנבוכים":
	על מאפייניה של הפילוסופיה היהודית בימי הביניים
287	אבירם רביצקי
	עקרונות חברתיים ומדיניים במשנתו של הרלב"ג
319	אסתי אייזנמן

קבלה

	"התנועות המשיחיות בימי מסעי הצלב"
351	יוסף דן
	על סתרי תורה בהגותו הקבלית של אברהם אבולעפיה
371	משה אידל
	יחי המלך: חולשתו של מלך וכוחו
459	יהודה ליבס
483	המשתתפים בכרך הראשון
ix	Introduction

שער שני
העת החדשה
הגות והיסטוריה

	על שבתאות וחסידות בפורוליה ועל הוצאת השבתאים מכלל ישראל
495	רחל אליאור
	המודל הפוליטי בקבלה המודרנית: עיון בכתבי רמח"ל ובסביבתו הרעיונית
533	יהונתן גארב
	על דמוקרטיה ומדינת ישראל כמדינה דמוקרטית
567	משה הלינגר
	רבי אלחנן וסרמן על רמב"ם ורמב"ם על רבי אלחנן
595	מנחם קלנר
	"צבא המלחמה", "צבא העבודה" ו"צבא העם"
631	אליעזר שביד
	בין סתירה לבניין: לביקורת משנתו של ישעיהו ליבוביץ
655	חנה כשר
	תגובות דתיות: עדות ותאולוגיה
677	מיכאל רוזנק
	ברנר ור' בנימין – "השאלה הערבית"
703	אניטה שפירא
	אליהו עקיבא רבינוביץ: דבורה של האורתודוקסיה היהודית ברוסיה הצארית
721	יוסף שלמון
	המניפסט החילוני
759	אריק כרמון

הלכה

	מעמדם ההלכתי של "פושעי זמננו" במשנת החפץ חיים
787	בנימין בראון
	שורשי הפסיקה הציונית-הדתית: הרב קוק ופולמוס השמיטה
833	אריה אדרעי
	כל ישראל אין להם חלק בעולם הבא?!
	על יחסה של ההלכה למערכת המשפט הישראלי
897	ידידיה צ' שטרן
	מ"היתר המכירה" ל"אוצר הארץ":
	תמורות ביחסה של הציונות הדתית לשמיטה ולמדינה
943	אריאל פיקאר
943	המשתתפים בכרך השני

מבוא

פרופ' אביעזר רביצקי פתח את מאמרו "הגות ומנהיגות במשנת הרמב"ם"¹ באזכור דבריו של הסופר הצרפתי ז'וליאן בנדה משנת 1927, שטבע את המונח "בגידת האינטלקטואלים" (*La Trahison des clercs*).² רביצקי היה מודע להקשר האליטיסטי והמסתגר של אמירה זו, לאמור: ז'וליאן בנדה הטיף לאינטלקטואלים להתרכז במושגים וברעיונות ולא לפנות אל התחום החברתי והפוליטי; על הפילוסוף, החוקר ואיש הרוח להציע ניתוח קר, מרוחק ואובייקטיבי, שאינו נגוע באינטרסים אישיים, קבוצתיים או לאומיים.

ואולם בעקבות המקורות היהודיים והמערביים הקלסיים והספרות המערבית משנות החמישים ואילך של המאה העשרים רביצקי הדגיש דווקא את המובן ההפוך: חובתו של איש הרוח להתערב בהווייה החברתית. בגידתו תהיה דווקא בהסתגרותו מהרבים. כלשונו:

האינטלקטואל קרוא לשמש "כלב שמירה" של החברה, סובייקט
ערני ופעיל. עליו לבלום ולרסן מגמות אחדות ולעודד ולהמריץ
מגמות אחרות. אל לו למשכיל לערוק משדה ההתרחשות הרוגשת
ולהתייחד עם עצמו ועם עמיתיו בתחומו של העיון הטהור, מעבר
לזמן ולמקום.³

פרופ' אביעזר רביצקי הוא מהאישים הבולטים שמממשים חזון זה, אם כי מעקב אחר פעילותו מגלה היסוס ולבטים פנימיים, שיבוארו בספר זה. רביצקי הוא דוגמה קלסית לאינטלקטואל שרואה בעצמו מנהיג מחויב ושמנהיגותו משתרעת

1 אביעזר רביצקי, "הגות ומנהיגות במשנת הרמב"ם", עיונים מיימוניים, ירושלים ותל אביב: שוקן, תשס"ו, עמ' 11-39.

2 Julien Benda, *La trahison des clercs*, Paris: B. Grasset, 1927

3 רביצקי (לעיל הערה 1), עמ' 11-12.

על תחומים רחבים של תרבות, מחקר ומחשבה. פעילותו באה לידי ביטוי הן במרחב של העשייה הפוליטית-הציבורית הן במרחב של המחקר וההוראה האקדמיים. בין שני מרחבים אלה נע עולמו במתח מתמיד. נושאי דת ומדינה, יהדות ודמוקרטיה, תרבות ציבורית ומחקר עיוני של הפילוסופיה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה – כולם מסעירים את עולמו, מושכים אותו לכיוונים שונים ומפירים זה את זה מכוח הניגוד הטמון בהם. פרופ' רביצקי אינו יכול להפריד בין העולמות, והודות למיזוג זה הפך לאחד מגדולי החוקרים של מחשבת ישראל ולאחר האינטלקטואלים הציבוריים הבולטים בזמננו.

קובץ זה נערך על ידי עמיתיו ותלמידיו ומכיל ממבחר כתביהם של חבריו לדרך שליווהו כמורים, עמיתים ותלמידים. אנו – העורכים והכותבים – ביקשנו להעשיר את מדף הספרים בקובץ שייחשב בעיניו של רביצקי משמעותי ופורה. הניסיון לקשור הגות לפוליטיקה הוא – לדידו של רביצקי – פועלו הצרוף של הפילוסוף, שמבין שתכלית הפעילות הפילוסופית אינה רק בהכרת יפי החיפוש אחר האמת והניסיון לדעתה, אלא גם – אם לא בעיקר – בעיצוב של פילוסופיה פוליטית. יתר על כן, ההליכה אל שדה ההנהגה והחינוך, ההתייחסות כנביא לחברה והרדיפה אחר פוליטיקה נאורה יותר, אנושית יותר, תבונית ורגישה יותר הן, לדידו, תכליות נעלות.

הכרך שלפנינו עוקב אחר הביטויים המגוונים של דת ופוליטיקה בהגות היהודית, והמאמרים המובאים בו מתמקדים באישים ששילבו הגות עיונית ופוליטית בעשייה ציבורית. כל אלה משוקעים בכתיבתו של רביצקי. המאמרים נפרשים לעיני הקוראים בסדר כרונולוגי ודיסציפלינרי. שני שערים מרכזיים מחלקים אותם לעת העתיקה וימי הביניים מכאן ולעת החדשה מכאן, ועיקרם עיון בסוגיות דת ופוליטיקה בהקשרים פילוסופיים, קבליים, הגותיים, היסטוריים והלכתיים.

הקובץ נפתח בשני מבואות. הראשון, פרי עטו של **צבי יקותיאל**, מנכ"ל מרכז זלמן שז"ר וידיד נפש של רביצקי. מכוח שני כובעים אלה מתאר יקותיאל את חתן הספר. המבוא השני הוא פרי עטם של ילדיהם של רות ואביעזר רביצקי: **תמר ביטון**, **רננה רביצקי פילזר**, **שלומית רביצקי טורפז** ו**ורואי רביצקי**. ארבעתם – בכישרון ובחן שכל הורה יתברך בהם – מגישים לקוראים תובנות שהן הרב המחזיק את המרובה באשר לטיב מפעלו של אביהם ואשר צומחות ממי שגדל במחיצתו.

הפרק העיוני נפתח במאמרו של אבינועם רוזנק, "הגות והנהגה בכתביו של אביעזר רביצקי". המאמר מתחקה אחר טיב לבטיו של רביצקי בין העיון האקדמי לבין ההנהגה החברתית. רוזנק מבקש להראות שלבטיו של רביצקי מובנים לא רק במושאי המחקר שהוא בחר לחקור, אלא גם שניתן להצביע על הפילוסופיה התרבותית והחינוכית שהוא פיתח, המבארת את המורכבות של תשתית זו. לאור עקרונות פילוסופיים וחינוכיים אלה מבהיר רוזנק את פעילותו הפוליטית של רביצקי ומסרטט את דרכו הייחודית לעומת החלופות התרבותיות שניצבו לפניו.

שני המאמרים העוקבים עוסקים בטיב הזיקה האנושית שמגולמת במושגי הסליחה והמחילה. מאמר אחד הוא פרי עטו של משה הלברטל, "על סף הסליחה: על חוק וסיפור בתלמוד". הלברטל שואל מהי סליחה וכיצד מבנים את המפגש בין הפוגע לנפגע, המתאפשר רק בעקבותיה של סליחה מוקדמת. הלברטל מנתח את הסליחה בתלמוד ומתמקד ביחס שבין חוק לסיפור כפי שהוא בא לידי ביטוי בסוגיה התלמודית. במאמר השני, שכותרתו "כמה הערות על מחילה במסורת היהודית", מעלה דניאל סטטמן הרעיון ביקורתיים על הרעה המצויה כאילו היהדות מחזיקה בעמדה של "מחילה מותנית". החובה למחול מותנית בכך שהפוגע יתחרט על הרעה שעשה ויבקש סליחה מהנפגע, אך היא גם מותנית בחומרת החטא. שיוך שני המובנים האלה למחשבה היהודית הופך את העמדה היהודית לעמדה המנוגדת לגישה הנוצרית, שלפיה, לפי הנטען, החובה למחול היא בלתי מותנית. סטטמן מחדד את הגדרת טיבו הפילוסופי של מושג החמלה ומערער על הניגוד הדיכוטומי שיש, לכאורה, בין הגישה היהודית לגישה הנוצרית.

מאמרו של מנחם לורברבוים, "שבכת לשון וסיפור: אתגרי לשון וסיפור בתרגום המורה", עוקב אחר שני גיבורים אינטלקטואלים מרכזיים במחקריו של רביצקי: הרמב"ם, בספרו "מורה הנבוכים", ומתרגמו ותלמידו, ר' שמואל אבן תיבון. לורברבוים בוחן כיצד נפתח ונסגר הספר מורה הנבוכים דרך תרגומיו. במרכז מאמרו עיון ביקורתי במדיניות התרגום של מיכאל שורץ בתרגומו למורה הנבוכים על רקע תרגומים קודמים מאז ר' שמואל אבן תיבון. הדיון חושף איך מכוננת הכתיבה המימונית היררכיות ידע ומקבעת בכך את ההבחנה החברתית-הפוליטית היסודית למחשבתו בין העילית להמון.

מאמרה של **גתית הולצמן**, "דת, מדינה ורוחניות בהגותו של רבי משה נרבוני" – ברוח המתח שבכתבי רביצקי – עוקב אחר לבטיו של נרבוני (תלמיד הרמב"ם) באשר לדרך הנכונה שבה יכול איש הרוח לשלב את הממד העיוני עם הפעילות החברתית. נרבוני מצביע על השתקפותה של שאלה זו בכתבי הוגים פגאנים, מוסלמים ויהודים, ולדבריו המשותף ביניהם בסוגיה זו עולה על המפריד. הולצמן מראה כי שלא כמו הרמב"ם, נרבוני לא העלה על נס את המעורבות הציבורית והחברתית וגרס כי זהו עול המוטל על הפילוסוף בעל כורחו.

זאב הרוי עוסק בדמותו של ר' יצחק אברבנאל, שליאו שטראוס ואביעזר רביצקי כינוהו "הוגה אנטי-פוליטי מובהק". במאמרו "אנרכיזם, שוויוניות וקומוניזם במשנת ר' יצחק אברבנאל" פורש הרוי את משנת אברבנאל, שהתנגד התנגדות עקרונית למדינה ובה בעת היה הוגה פוליטי מובהק משום שהשקיע מחשבה רבה בניתוח יסודות המדינה ובתיאור רעותיה וגם נדרש בכובד ראש לרעיון המקראי של מלכות אלוהים. המאמר מבאר את היסודות של גישתו הדתית-הפוליטית, שהייתה אנרכיסטית, שוויונית וקומוניסטית.

שלום רוזנברג מתחקה במאמרו "טבע, שכל, תורה" אחר היסודות הטבעיים של החוק האלוהי לאור המרחב האינטלקטואלי העשיר של הספרות היהודית, הספרות הפילוסופית והתאולוגיה הכללית בימי הביניים ובעת החדשה. רוזנברג מברר את התובנות בדבר המונחים "מוסר טבעי", "חוק טבעי" ו"חוק הטבע". מאמרו מאיר ומלבן שאלות פוליטיות הנוגעות למונח הטבע ולזיקתו למוסר וסוקר גישות שונות מהגישות הנטורליסטיות מכאן והאינטואיטיביות מכאן. רוזנברג חותם את מאמרו בהרהורים על אודות הכאן ועכשיו של המבנה המדיני הרצוי הנגזר מדיונו זה ומכין בכך מצע לדיון עתידי.

במאבק על טיבה של הנבואה – על שלל השלכותיו של דיון זה – דן מאמרו של **דב שוורץ**, "הערות על הפולמוס בשלהי המאה הי"ג: הנבואה והכתיבה האזוטריית". שוורץ מתעמק בוויכוח שהתעורר בין מנהיג רב השפעה (ר' שלמה בן אדרת, רשב"א) לבין דרשן פילוסופי (ר' לוי בן אברהם). הוא טוען כי אחד המוקדים המרכזיים של הוויכוח היה שאלת הפרשנות האזוטריית. ר' לוי בן אברהם רקם תפיסה רדיקלית של הנבואה, אך הצניע אותה בטכניקות פרשניות שונות, והרשב"א חש בכך והפנה את טענותיו בעקיפין נגד תפיסה זו. מזה גוזר שוורץ שהוויכוחים בין השמרנים לשכלתנים כללו ממד פרשני אזוטרי מובהק.

המאבק שבין תבונה למסורת מקבל ביטוי במאמרו של אבירם רביצקי, "בין 'אמונות ודעות' ל'מורה הנבוכים': על מאפייניה של הפילוסופיה היהודית בימי הביניים". רביצקי מנתח את ההבדל המתודולוגי העיקרי שבין הגותו של רב סעדיה גאון לבין זו של הרמב"ם. מתברר כי רס"ג הלך בדרך כלאמית, שלפיה התבונה היא רכיב במנגנון של הדת. הרמב"ם לעומתו גרס כי התבונה חופשית במחקריה ואינה כפופה לדת. אבירם רביצקי מבהיר שהבחנה זו היא מצע לאפיון מחדש של החיבורים המרכזיים של ההגות היהודית בימי הביניים – "הכוזרי" לר' יהודה הלוי, "האמונה הרמה" לר' אברהם אבן דאוד, "מלחמות השם" לר' לוי בן גרשם ו"אור השם" לר' חסדאי קרשקש.

מהו מעמדו של ההמון בתורת המדינה? האם הוא בעל ערך לעצמו או רק כלי שרת לקיומה של המדינה? שאלות אלה מקבלות הנהרה במאמרה של אסתי אייזנמן, "עקרונות חברתיים ומדיניים במשנתו של הרלב"ג". אייזנמן מראה שהמערכת השלטונית במשנת הרלב"ג סוטה מן המערכת השלטונית הריכוזית שבמשנת הרמב"ם, שבה טובת הפילוסופים היא טובת המדינה. הרלב"ג רואה במדינה ישות שבה ההמון אינו רק כלי שרת ביד הפילוסופיה אלא גם גורם חשוב כשלעצמו, שרצוי שהשלטון יתחשב בדעתו. מאמרה של אייזנמן מלמד שתפיסה זו הביאה את הרלב"ג לייעץ לשליט לנקוט דרכי הנהגה הרצויים לו, ברוח תורה טרום-מקיאוווליסטית.

ערעור על הממד המשיחי של מסעי הצלב נלמד ממאמרו של יוסף דן, "התנועות המשיחיות בימי מסעי הצלב". במאמר זה דן בודק מחדש את הנתונים והמסקנות שהעלה יעקב מאנן בנושא זה, שהתקבל כאבן יסוד במחקר תולדות המשיחיות היהודית בימי הביניים. מאנן הצביע על שמונה "תנועות משיחיות" שפעלו בתקופת מסעי הצלב הראשונים. יוסף דן בודק בדקדקות כל אחת מן התופעות האלה ומעלה בסופו של דבר כי למעשה לא מדובר בתנועות, כי רובן אינן משיחיות וכי רק אחת מהן שייכת לתקופת מסעי הצלב. לפיכך הוא מציע לדחות מכול וכול את התפיסה כאילו תקופת מסעי הצלב מאופיינת על ידי תסיסה משיחית בעולמה של היהדות.

פוליטיקת ההסתרה והתורה האזוטריה מקבלת ביטוי במאמרו של משה אידל, "על סתרי תורה בהגותו הקבלית של אברהם אבולעפיה". אידל מתחקה אחר מגוון המשמעויות של המושג "סתרי תורה" במשנתו של המקובל בן המאה

השלוש עשרה, אברהם אבולעפיה. הוא מצביע על הרקע הקונספטואלי שממנו שאב אבולעפיה את תובנותיו בסוגיה זו ועל דרכו הייחודית. אידל מדגיש את גישתו של אבולעפיה, הנבדלת מהגישה ההמונית, מתוך הבנה שההמונים יראו בטעות את "סתרי תורה" כאמירות הסותרות את הדת ואשר על כן ראוי להסתירם מעיני ההמונים.

יהודה ליבס נועל את שער העת העתיקה וימי הביניים במאמרו, "יחי המלך: חולשתו של מלך וכוחו". ליבס מבהיר ש"מלכות" עשויה לייצג את רצון העם נכון יותר משעושה זאת דמוקרטיה. מן העם שואב המלך את עצם הווייתו ומלכותו, ואף את חייו, ומנכיח בקרבו את מלכות אלוהים. ליבס מעלה תובנות אלה מלשון המקרא, המדרש, ההלכה, הקבלה והתפילה ומראה שכך הוא באשר לדמות המלך דוד ומלך המשיח, ואף באשר לבחינת המלכות שבאלוהות.

שער העת החדשה נפתח במאמרה של **רחל אליאור**, "על שבתאות וחסידות בפורוליה ועל הוצאת השבתאים מכלל ישראל". המאמר בוחן את הכרעותיה של ההנהגה הרבנית האשכנזית באירופה בשנות החמישים של המאה השמונה עשרה בדבר היחס הראוי למאמיני שבתי צבי בממלכת פולין-ליטא. אליאור מבארת את הנסיבות שבהן החליטו מנהיגי ועד ארבע ארצות (בהשראת ר' יעקב עמדין) לעשות את כל אשר לאל ידם כדי להוציא את השבתאים מכלל ישראל על ידי דחיקתם להמרה לנצרות (אחרי שנכשלו בניסיון להוציאם להורג). אליאור מראה את הקשר שבין סוגיה זו למאבק עמדין-אייבשיץ וגורסת שהאדם היחיד שמחה נמרצות נגד הכרעת ההנהגה הרבנית היה הבעש"ט. בסופו של הדיון היא מבהירה את התוצאות של הכרעה זו.

עיון בעניין הכוח והפוליטיקה נמצא במאמרו של **יהונתן גארב**, "המודל הפוליטי בקבלה המודרנית: עיון בכתבי רמח"ל ובסביבתו הרעיונית". המאמר עוסק בתפיסת הפוליטיקה בכתבי רמח"ל ובכתבי חברו לחוג, ר' משה דוד ואלוי. גארב מראה כי כותבים אלו קשרו קשר הדוק בין מושג הפוליטי ומושג הכוח. לטענתו, ניתן לאתר בטקסטים לא מעטים "מודל צבאי" של הכוח, שהתהווה קשורה בהתפתחויות מדיניות וחברתיות במאה השמונה עשרה. לנוכח ממצאים אלו – המעשירים את ריבוי הצורות של המודרניזציה היהודית – גארב מחזק את המגמה במחקר העכשווי הרואה בשיח הפוליטי של ראשית העת החדשה ביטוי לתסיסה דתית (ולא רק חילון או תגובה לחילון).

במאמרו "על דמוקרטיה ומדינת ישראל כמדינה דמוקרטית" מכניסנו משה הלינגר לדיון בעולם החרדי, שרביצקי עסק בו בהרחבה. הלינגר עוקב אחר פועלו של הרב שך, שהיה המנהיג הבולט של עולם הישיבות הליטאיות – המזוהה כ"עולם התורה" החרדי – ומנהיגן הפוליטי (ברמות שונות) של "אגודת ישראל", "דגל התורה" ו"תנועת ש"ס". הלינגר מביא את ביקורתו הגורפת של הרב שך על הדמוקרטיה הליברלית המערבית ועל דמותה של מדינת ישראל כמדינת חוק דמוקרטית. המאמר מצביע על רבדיה השונים של ההתקפה האנטי-דמוקרטית הן במישור הפורמלי הן כנגד הרעיונות בדבר חירות הפרט והשוויון האזרחי. חלופתם – לדידו של שך – היא המחויבות לתורה ולמצוות.

עוד מנהיג חרדי שקיבל ביטוי בכתיבתו של רביצקי היה הרב אלחנן וסרמן. לדמות זו מקדיש מנחם קלנר עיון מפורט במאמרו, "רבי אלחנן וסרמן על רמב"ם ורמב"ם על רבי אלחנן". וסרמן כתב על מהות האמונה והסתמך על הרמב"ם. קלנר טוען שהרמב"ם היה מסתייג מפרשנותו של הרב וסרמן, שהרי בניגוד לרמב"ם – שנקט גישה חינוכית כלפי החולקים עליו – הרב וסרמן דגל בהסתגרות, ותלמידיו היום נוקטים גישה של התנגדות פוליטית.

ניסיון לגבש חשיבה פוליטית מתוך המקרא ובאמצעותו להבהיר את ההיסטוריה היהודית המודרנית הוא מאמרו של אליעזר שביד, "צבא המלחמה", 'צבא העבודה' ו'צבא העם'. שביד מציג את הדגם הפוליטי-התורני של החומש (בייחוד הספרים שמות ובמדבר, וכן ספר יהושע). שביד לא נזקק למושג "דת" במובנו כ-religion מפני שהוא – לטענת שביד – זר למחשבה הפוליטית של התורה שבכתב והתורה שבעל פה. לדידו, המושג "תורה" מספק את צורכי הדגם הפוליטי המוצע. שביד מתאר את התכלית העליונה של הקהילה, שגילומה באורח החיים המוסרי והרוחני של המשפחה, בית הספר, בית המדרש ובית הכנסת, ואת חיוניות הנחלת המורשת, הגשמתה והישענותה על פרשנות המקורות המשותפים. הוא מראה שלדגם הקהילתי הייתה השפעה מכריעה על החשיבה הפוליטית שעיצבה את דמות הקהילה היהודית בגלות וכן על התארגנות היישוב העברי החלוצי לפני הקמת המדינה.

מאמרה של חנה כשר, "בין סתירה לבניין: לביקורת משנתו של ישעיהו ליבוביץ", סוקר את תרומתו של ישעיהו ליבוביץ ועומד על ערעורו הברור והחד על הקונסנזוס בשאלות אקטואליות שונות (כגון יחסי דת ומדינה ומלחמות

ישראל ותוצאותיהן). לטענת כשר, במרוצת הזמן נתברר (לליבוביץ ולאחרים) כי לא תמיד חל "חוק השלישי הנמנע". כשר מראה כיצד הציע ליבוביץ, שלא במוצהר, פתרונות אחרים, מעודכנים, לשאלות משאלות שונות, ואף ניסה לסתום פרצות שנתגלו בעיקרי שיטתו.

מיכאל רוזנק מעלה על הכתב במאמרו "תגובות דתיות: עדות ותאולוגיה" את טיבה של החוויה הרוחנית והדתית של מלחמת ששת הימים ואת התגובות התאולוגיות שצמחו ממנה. המאמר מתכתב עם כתיבתו של רביצקי על נושאים אלה ומוסיף עליה ברמה הרגשית והאנליטית. רוזנק מצביע על הייחוד של האירוע ההיסטורי בעיני משקיפים שונים ועל ההתפתחויות התאולוגיות ההיסטוריות שבאו בעקבותיו ומציע פרישה חדשה של מגוון עמדות תאולוגיות-היסטוריות. יחסי יהודים וערבים ניצבים במרכז השיח הציוני, ויש להם השלכות מוסריות, דתיות ופוליטיות. **אניטה שפירא** מאירה סוגיה זו במאמרה, "ברנר ור' בנימין: 'השאלה הערבית'". שפירא מדגישה את ייחודיותו של קונפליקט זה, שהרי הניסיון ההיסטורי היהודי לא הכיר מערכת יחסים של התנגשות בין שני לאומים אלא תמיד יחסי רוב לא יהודי ומיעוט יהודי. יוסף חיים ברנר ור' בנימין מדגימים, לדעתה, שני נתיבי הגות וניתוח פוליטי ומוסרי בסוגיה זו. וכך, למרות ההבדל ביניהם, הן ברנר הן ר' בנימין מתבטאים מתוך המסורת היהודית. שפירא מראה שיחסם לסוגיה הנידונה לא נקבע בגלל תפיסתם הדתית או האנטי-דתית, אלא כהמשך להשקפת עולמם ותפיסת המציאות שלהם.

מאמרו של **יוסף שלמון**, "אליהו עקיבא רבינוביץ: דובריה של האורתודוקסיה היהודית ברוסיה הצארית", מתחקה אחר אחד הדוברים הרהוטים והעקביים של היהדות האורתודוקסית בתקופתו. רבינוביץ היה חבר ההסתדרות הציונית אך גם ממנהיגי המאבק נגד הציונות בתוך החברה המסורתית; עורכם של כתבי העת האורתודוקסיים ברוסיה, "הפלס" ו"המודיע", ופעיל פוליטי של האורתודוקסיה ברוסיה-פולין. שלמון סוקר את עמדותיו האידאולוגיות ואת יוזמותיו הפוליטיות ומראה כיצד החיבור של דת ופוליטיקה מקבל – לאור דמותו של רבינוביץ – ביטוי היסטורי קונקרטי על רקע האימפריה הרוסית הצארית.

אריק כרמון מסרטט במאמרו "המניפסט החילוני" (המבוסס על מסמך שנכתב בעזרתו של חיים רכניצר) קווים לתרומתו המכרעת של רביצקי במכון הישראלי לדמוקרטיה לבניין הזיקות המורכבות של שני צדי המשוואה: מדינה

יהודית ומדינה דמוקרטית. שלוש מטרות עיקריות למניפסט: לסייע בהגדרת יסודותיה ותכניה של הזהות והתרבות החילונית בכלל והחילונית היהודית בישראל בפרט; לנסח עם הציבור הישראלי את הערכים והנורמות היוצקים פשר ומשמעות לאורחות החיים במדינה הציונית, לנוכח המורכבות המאפיינת אותה ביחסי דת ומדינה וביחסי אזרחיה היהודים והערבים; וליזום את הטמעתם של הערכים והנורמות הללו במסגרות החינוכיות הישראליות.

היחס ההלכתי לכל מי שאינם שומרים את ההלכה האורתודוקסית מקבל ביטוי במאמרו של **בנימין בראון**, "מעמד ההלכתי של 'פושעי זמננו' במשנת החפץ חיים". בראון עוסק ביחסו של ר' ישראל מאיר הכהן לחילונים, למשכילים קיצונים ולרפורמים. הוא מראה כיצד ביצירתו המאוחרת – גם בספרי הלכה וגם בספרי מוסר – נקט החפץ חיים בבירור את הקו השמרני והגדירים "גויים לכל דבריהם". ואולם מתברר כי בכמה מכתבי המוסר והתוכחה המאוחרים שלו, וכן על פי עדויות אחדות, הוא נקט מונחים קרובים לקטגוריה הסלחנית של "תינוקות שנשבו". בראון טוען כי עמדת החפץ חיים הייתה עמדה מגובשת. הוא מפרש את הפער המתגלה בכתביו כמתח שבין הלכה למוסר או בין שני רבדים של ההלכה עצמה ("הלכה" ו"הלכה למעשה") ומראה שהחפץ חיים נטה ברבות מיצירותיו לקרב את ספרות ההלכה וספרות המוסר זו לזו.

המשכו של הדיון הזה נמצא במאמרו של **אריה אדרעי**, "שורשי הפסיקה הציונית-הדתית: הרב קוק ופולמוס השמיטה". אדרעי מעלה את הטענה שהוויכוח על היתר המכירה איננו ויכוח הלכתי בלבד, אלא גם מחלוקת אידאולוגית-פוליטית בשאלת יסוד. השאלה, על פי אדרעי, היא מיהו קהל היעד שפסקי ההלכה מכוונים אליו – ציבור שומרי התורה והמצוות או כלל העם היהודי על גווניו הרבים. מסקנתו של אדרעי היא שהרב קוק סבר שבארץ ישראל כל היהודים הם נמעניו של הפוסק, ולפיכך ההלכה חייבת להיות מן הסוג שיכול להתקיים בידי כלל התושבים ולא רק בידי שומרי התורה שביניהם. בכך הניח הרב קוק את אבן הפינה לזרם הלכתי ציוני-דתי שביקש לקבוע הלכה לחברה ולמדינה יהודית.

דיון מהכיוון ההפוך – היחס של החברה הדתית לחוק החילוני – מתנהל במאמרו של **ידידיה שטרן**, "כל ישראל אין להם חלק בעולם הבא?! על יחסה של ההלכה למערכת המשפט הישראלי". שטרן מתמודד עם החשדנות של הציבור

הדתי והחרדי בישראל כלפי מערכת המשפט הישראלית. אחד הביטויים לכך, לטענתו, הוא השימוש הגובר בטיעון ההלכתי – שהקשרו שלילי – שמדובר ב"ערכאות של גויים". המאמר בוחן את יחסה של ההלכה לבתי המשפט משלושה היבטים: הראשון, היבט אנליטי-הלכתי, ובמסגרתו מוצגות אפשרויות הלכתיות לשחרורם של בתי המשפט מהתיוג הפוסל "ערכאות"; השני, היבט אידאולוגי-תאולוגי, המעלה את הטענה שהעמדה ההלכתית הפוסלת מקורה באי-הפנמה של המשמעויות ההלכתיות של המעבר מגולה לריבונות; השלישי, היבט חינוכי-תרבותי, המפרט את המחיר הגבוה של העמדה ההלכתית שעלולים לשלם כל היהודים, דתיים וחילונים כאחד.

חותם את הספר מאמרו של אריאל פיקאר, "מ'היתר המכירה' ל'אוצר הארץ': תמורות ביחסה של הציונות הדתית לשמיטה ולמדינה". פיקאר סוקר את הדיון הרבני לקראת שנת השמיטה תשס"ח בעקבות המיזם ההלכתי "אוצר הארץ" (שאחד ממאפייניו – היענות לצורכי המחמירים בעניין השמיטה). אחד מביטוייו של מיזם הלכתי זה הוא החרמת תוצרת חקלאית של מגדלים ערבים. המגמה הזאת חייבה היערכות צרכנית מיוחדת, שונה מן המקובל בחברה החרדית, שבה נוהגים בשנת השמיטה לצרוך דווקא תוצרת שגידלו ערבים בתוך הקו הירוק ומחוצה לו. הוויכוח הפנימי בין הרבנים הציונים על יוזמה זו מעלה – כפי שמראה פיקאר – שאלות אידאולוגיות כבדות משקל בנוגע למאבק הלאומי ומדינת ישראל.

בחודש שבט תשס"ד, במסגרת כנס בנושא "חינוך, קהילה ונורמה" (שהתקיים במכון ון ליר בירושלים), הוזמן פרופ' אביעזר רביצקי לדיון במצוקתן של נשים עגונות. כתמיד הוא נענה להזמנה, מתוקף תחושת האחריות שלו להצמיד את עולמו המחקרי לעולם הממשי, הרווי מצוקות קיומיות של צרכים אנושיים וחברתיים. את דבריו הוא ביקש לעגן ברעיון שמופיע במאמרו של הרב קוק "חכם עדיף מנביא"⁴. וזו לשונו של רביצקי בכנס:

הנבואה מבטאת את תחושת העוול הכללי; הרע בהיקף האידאי – ללא ראיית מכלול הפרטים. הנבואה ראתה את הזרם בכללותו,

4 הרב קוק, "זרעונים", אורות, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1950, עמ' קכא.

את העבודה הזרה בישראל; את ההשחתה והפורענות המוסרית; ריצוץ הדלים, עושק האכזר, הרצח והניאוף – ותימלא רוח אלוהים להושיע ולגדור [...] אבל הנבואה לא הצליחה לפרוט את עצמה לפרטים ההלכתיים; להכיר את הפרטים הדקים שמהם נבנה החטא, ועל כן הנביאים לא הצליחו להדריך את העם, עד חורבן בית ראשון.

[...] הנבואה היא התזה, ואילו חוכמת ההלכה היא האנטיתזה. חכמי ההלכה הצליחו לפרוט את הכול לפרטים הקטנים; להדריך את החיים הקונקרטיים, המצוות המעשיות בכל דיוקן הנמרץ [...] ואכן ישראל [בבית שני] היו עדיפים על בית ראשון [אולם] [...] על מה חרב בית שני? על קמצא ובר קמצא – שנאת חנם.

ואכן, [...] במשך הזמן התגבר עסק החכמים, פרטי ההלכה התרבו, הנבואה הסתלקה, והכללים החלו להתרופף. ההלכה אמנם תיקנה את מה שהנבואה לא הצליחה, אולם הכול הגיע לפרטים הלכתיים כה קטנים עד שהייתה סכנה, לפי הרב קוק, שהחזון הנבואי הכולל נבלע בתוך הפרטים ולא ייראה החוצה. חלומו של הרב קוק דיבר על הסינתזה. החזון הוא השבת נשמתו של משה לעולם – משה שהיה גם נביא וגם הלכה למשה מסיני – הצירוף של שניהם.⁵

דבריו של רביצקי אמנם מתמקדים בזיקה שבין נבואה להלכה, בין המחשבה על הכללים למחשבה על הפרטים, אולם זיקתם לעניינו של הספר שלפנינו רבה. צירוף זה – של אידאה ומעשה, תאוריה ופרקטיקה, חזון ופְּרָטִי הלכה, עיון ופוליטיקה – הוא העומד בתשתית המבע "דת ופוליטיקה בהגות היהודית" שמעטר את כותרתו של ספרנו זה. זו בדיוק התנועה הדיאלקטית הנעה בין "על דעת המקום" – שאדם מכוון בה כלפי שמים – ובין "על דעת הקהל" – שאדם מחויב בה למצוא חן ושכל טוב (לא רק) בעיני אלוהים (אלא גם בעיני אדם (משלי ג, ד)). זוהי בדיוק חובתו של הפילוסוף לשוב למערה; חובתו של הנביא

5 הקטע נערך בידי אבינועם רוזנק מתוך הקלטה.

לחוקק; חובתו של איש הרוח להיות בעל אחריות חינוכית כלפי קהילתו, על כל ההשלכות הגלומות באחריות זו. ובסופו של אותו דיון חותם רביצקי:

אני מנסה להישמע לעולמה של ההלכה ושתהיה זו הלכה נאמנה, אותנטית ולא מזויפת, אולם בד בבד אל לה לאבד – בגלל פרטי ההלכה – את הרגישות הנבואית ואת הרגישות העזה לעושה אביונים, לדמעת העשוקים, לרצח, לאלמנות ויתומים. שלא יקרה שחס ושלום מרוב עצים לא נראה את היער.⁶

זוהי הרגישות הנדרשת מאיש הרוח – לכוון; אך לא רק להצביע על האידאה העיונית אלא גם לבחון את הדרכים ליישומה. ובאותה נשימה לא רק לשקוע ביישום הריאלי אלא תמיד גם להיות "כלב השמירה", או מוטב – הנביא המחוקק העומד בשער, שמחלץ את הממסד מסכנת היותו מערכת נעדרת חזון ונעדרת יכולת ביקורת חיצונית רוחנית ונבואית.

אנו מבקשים להודות מקרב לב לכל העוסקים במלאכת הוצאתו של ספר זה לאור, במסירות, בנאמנות וביד מקצועית: לצבי יקותיאל, מנכ"ל מרכז זלמן שז"ר, ולאריק כרמון, נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה, שהסכימו במאור פנים וברוח של חברות ואהבת אמת לקדם את הפקתו של הספר ולספק את כל מחסורו. תודות מקרב לב שלוחות לענת ברנשטיין על עריכת הטקסט המקצועית והיסודית, שנעשתה תמיד במאור פנים ובסבלנות אין קץ; ולנרב שטכמן, סדר כתב היד, שניהל את העבודה ביד אמונה ובטוחה. תודתנו נתונה לכל צוות ההוצאה לאור המסור של המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כולנו תפילה להתחזקותו ולהחלמתו של אבי, וכולנו מקווים שהספר ישמח את לבו. מי ייתן שהוא אף יקרב את רפואתו. אנו רוצים להאמין שכך זה יוכל להשלים – ולו במעט – את החסר בשיח הישראלי בגין המחסור בקולו הצלול

מבוא

והחיוני של פרופ' רביצקי, שספר לא יוכל להחליפו אף על פי שהוא מבטא את הגעגוע אליו.

יהי רצון שהכרך המוגש כאן לכבודו של פרופ' אביעזר רביצקי יעצים את התחום שכה יקר ללבו ויעודד מחקר ועיון, מחשבה ומעשה, שיתקנו עולם.

עורכי הספר

ירושלים, שבט תשע"ב, פברואר 2012